

ההר והמבצר: קמפוס הר הצופים בדמיון המרחב הלאומי הישראלי

מוקדש לזכרה של ד"ר גלית סעדה-אופיר

איילה לוין

בית הספר לאדריכלות, תכנון ושימור, אוניברסיטת קולומביה, ניו-יורק

מה מבשרות שנות השמונים? מבנים בזויים בקנה מידה פשיסטי, העומדים מעל לבונקרם של מה שהיה פעם הר הצופים... למה המגדל? לשם מה כל התעלות, הדרכים התת-קרקעיות והחלונות החסומים? במי נלחמת האוניברסיטה הזו? האם כאן מחנכים אנשים? האם זהו סמל של שאר-רוח וקדמה? (יגאל תומרקין 1988, 127–128).

מטרת העל של אוניברסיטה — להיות מקום בו מלומדים וסטודנטים משתפים פעולה יחדיו על מנת ללמוד ולהגיע לחקר האמת — לא רק שאינה מקבלת ביטוי באדריכלות קמפוס הר הצופים, היא אובדת במסדרונותיו (דיאנה דולב 2005, 201).

ביקורות רבות הוטחו בקמפוס האוניברסיטה העברית שעל הר הצופים בירושלים מזמן פתיחתו המחודשת בשנת 1981 ועד היום. רבות מהן התייחסו לחזותו הכוחנית של המבנה ולאטימותו אל סביבתו או אל קשיי התמצאות בתוכו ולתחושות הקלסטרופוביה והניכור שהוא מעורר. יש שכינו את המבנה ניאור-צלבני, ובכך קשרו אותו לאנלוגיה ההיסטורית-פוליטית בין מסעות הצלב לבין המפעל הציוני,¹ ויש שקבעו כי מבנה זה הוא תוצר מיליטריסטי מובהק של אופוריית הניצחון ב-1967.²

היחס הוויזואלי הישיר שקמפוס הר הצופים מקיים עם העיר העתיקה, באופן שספק מהדהד אחריה ספק מתבצר כנגדה, מעלה שאלות הן לגבי השיקולים שהנחו את מייסדי

* מאמר זה מבוסס על עבודת גמר לתואר מוסמך בהנחיית פרופ' חנן חבר בתוכנית ללימודי תרבות באוניברסיטה העברית. ברצוני להודות לפרופ' חנן חבר ולד"ר לואיז בית לחם על הערותיהם המאירות והמועילות.

¹ על האנלוגיה בין ממלכת ירושלים הצלבנית למדינת ישראל בשיח הפוליטי בעולם הערבי והישראלי ראו אוחנה 2001; קדר 2004.

² ראו אצל דולב 2005; דקל-כספי 2005, 119; קרויאנקר 1991, 140.

האוניברסיטה באשר למיקומה בשנת 1914 והן לגבי עמדתם של המתכננים באשר לקשר בין העיר העתיקה לקמפוס עם איחוד העיר בשנת 1967. השיבה של האוניברסיטה אל ההר לאחר 19 השנים שבהן היה מובלעת ישראלית בלב השלטון הירדני נחגגה בגאון וקיבלה נופך היסטורי שונה מזה של החזרה אל העיר העתיקה – זו היתה שיבה להיסטוריה הציונית, ולמפת הגבולות שסורטטו על ידיה באמצעים אזרחיים-תרבותיים. מאמר זה בוחן את האופן שבו שולב ההר בהיסטוריה הציונית ואת השפעתן של 19 שנות היותו מובלעת על עיצוב המבנה המחודש של הקמפוס. בעקבות אריה שחר ודיאנה דולב, אשר הדגישו את חשיבות מיקום הקמפוס בהר הצופים לעיצוב המרחב הגיאופוליטי שלאחר מלחמת 1967, ובעקבות עבודתה של דולב אשר קושרת בין החשיבות הלאומית שיוחסה לאתר כמשכנה של האוניברסיטה העברית לבין העיצוב האדריכלי של הקמפוס (Shachar 1998, 61–70; Dolev 2004, 227–246), מאמר זה מנתח את היחס בין הקמפוס לגבולות העיר והמדינה בתודעה הלאומית הישראלית דרך בחינת היחס בין פנים הקמפוס, הבנוי כמגהסטרוקטורה (megastructure), לבין חזותו המבצרית.

מקומו של הקמפוס מעבר לקו הירוק וחזותו המבצרית הופכים אותו למעין אלטר-אגו של הקמפוס המוריק והנינוח שבגבעת רם, המוקף במוסדות ממלכתיים ונבלע בתוכם. מיקום הקמפוס החלופי בגבעת רם בעקבות ניתוק קמפוס הר הצופים ב-1948 היה תוצאה של פשרה שהושגה בין ראשי האוניברסיטה דאז, שרצו במבני אוניברסיטה שישתלבו עם מרכז העיר ממזרח לשכונת טלביה, ובין הממשלה, שביכרה למקם את הקמפוס בעין כרם, כנראה משיקולים טריטוריאליים (דולב 2006, 89–90). פשרה זו מבטאת את המתח שהאוניברסיטה העברית, שנוסדה כאוניברסיטה הלאומית, היתה נתונה בו ביחס לעיר ולמדינה. הימצאותה בבירה והתפקיד שנועד לה בחידוש רוח האומה העמידו את יחסיה עם העיר בצל לעומת תפקידה הלאומי.³ אם אכן קמפוס גבעת רם, כדברי דולב, הוא בבחינת "אירוע ביניים" בין הקמפוס הראשון על הר הצופים לבין הקמפוס הנוכחי שם (שם, 86) – הרי הר הצופים, בבחינת אתר הייסוד וההתחדשות של האוניברסיטה העברית, אשר סימן מראשיתו סף בין חורבן לתקומה, בין מזרח למערב, בין שממה לציביליזציה ובין ההיסטוריה הדתית-רוחנית להיסטוריה הציונית-משכילה – הוא הוא שמגלם את מקומו הסימבולי של המוסד בדימוין הלאומי הישראלי. הנחת המוצא של מאמר זה היא שמבנה הקמפוס הנוכחי מגלם בתוכו את מורשת הדימויים שנכרכו בו בתקופת היישוב ואת השינויים הכלכליים והמדיניים שעברו על החברה הישראלית עד להקמתו.

הציר המרכזי של הדיון – שנע בין ההיסטוריה של האוניברסיטה העברית בהר הצופים, התיאוריה וההיסטוריה של האדריכלות והחשיבה האנתרופולוגית על אודות מקום ואי-מקום – מתמקד ביחס רווי הסתירות שמתקיים בקמפוס האוניברסיטה העברית בין מרחב הפנים, שיאופיין כהיפר-קפיטליסטי, לבין האופן שהוא נתפס ממערב העיר כהד מודרני

³ בדומה לאוניברסיטת ברלין שהוקמה ביוזמה מדינית של פרוסיה, ראו McClelland 1988, 181–197.

לעיר העתיקה. בניגוד לקריאות שמנסות ליישב את הניגודים, גם אם באופן ביקורתי,⁴ אני מציעה לחדדם בקריאה שמבקשת למצות את מרב האפשרויות הפרשניות המתקיימות במקביל במרחב הבנוי כהצטברות היסטורית של דימויים ותפיסות. בהמשך להיסטוריון תומס בנדר, המזהיר מפני חשיבה על האוניברסיטה והעיר שבה היא ממוקמת במונחים של יחידות אורגניות שלמות, ומדגיש את היותן שדות משמוע שמכילים מסורות, אינטרסים ואידאלים מתחרים (Bender 1988, 290), אני מבקשת לבחון את היחסים הטעונים בין האתר לבין העיר כמקור הלגיטימציה הן של המוסד והן של הגבולות הלאומיים. המקרה של קמפוס הר הצופים מציע כר פרשני פורה במיוחד לאור החשיבות המעשית והסמלית שלו, בהיותו מוסד תרבותי לאומי, בהכרעה על גבולות ירושלים כבר בעת ייסודה של האוניברסיטה העברית, ולאור המשמעויות שצבר האתר בשל מקומו הספיי. מתחים אלו והיחסים ביניהם אינם יכולים להתגלות אלא בקריאה פרגמנטרית ודיאכרונית. זוהי קריאה של סימפטומים היסטוריים, מעין ארכיאולוגיה של משקעים שבה מרחבים ודימויים אדריכליים אינם רק תוצר של רגע היסטורי מסוים ובוודאי שלא רק תוצרים אוטונומיים של הדיסציפלינה האדריכלית, אלא משתתפים פעילים בהתהוות מתמדת של ההיסטורי ושל הפוליטי. השאלה המרכזית נוגעת לאופן שבו מבנה האוניברסיטה ומקומו בדמיון המרחב הלאומי עומדים ביחס לאידיאל החופש האקדמי והאפשרות לחשיבה ביקורתית.

כדי לענות על שאלה זו איעזר במודלים פרשניים של מרחב אשר נוסחו במשנתו של מישל פוקו — מודלים ששמים דגש על ספיות ואחרות ביחס לחברה הנורמטיבית. כנגד דטרמיניזם פרשני המזהה מרחב עם מודלים של משטור ופיקוח אחידים אציע להשלים את הפרשנות הביקורתית שרואה במושג הטרטופיה התקה במרחב, ולהוסיף עליה את ההתקה הטמפורלית שמתקיימת באנכרוניזם.⁵ טענתי היא כי התוצר האדריכלי במקרה זה הוא סך הדימויים שנקשרו באתר ובאוניברסיטה בתרבות היישובית והישראלית לאורך השנים. דימויים אלו, גם אם הם מקיימים ביניהם זיקות ומתגלמים במבנה אחד בעל דימוי קוהרנטי, אינם מצטברים לייצוג שלם ואחיד. קריאה זו מבקשת לחשוף את היסודות הסותרים והבלתי מתיישבים במעשה הייצוג האדריכלי אשר באים לידי ביטוי באנכרוניזם של דימוי המבצר לעומת המרחב הקפיטליסטי בפנים הקמפוס. דימוי המבצר ייבחן לאור תפיסתו כבסיס להתקפה ולאור תפקידו ההגנתיים. ההתחקות על הישנותם של דימויים המעידים על המשכיות היסטורית למרות השינויים הכלכליים והמדיניים תאיר את אפשרות קיומן בהווה של משמעויות שנקשרו באוניברסיטה העברית בקרב החברה היישובית, ונדחקו לשוליים עם קום המדינה ועם מלחמת 1967. חילוצן של אפשרויות היסטוריות לא ממומשות אלו תזמין לנסח מחדש את המקום שקמפוס הר הצופים — בהיותו משכנן של הפקולטות למדעי הרוח,

⁴ הבולטת ביותר היא קריאתה של דולב את מרחב הקמפוס כמרחב מיליטריסטי "המהווה סביבה לאנשים ממושמצים" (דולב 2005, 202).

⁵ על האנכרוניזם כפרקטיקה פרשנית ראו Didi-Huberman 2003, 128–143.

מדעי החברה, חינוך ומשפטים של האוניברסיטה העברית – תופס בעיצוב החברה הישראלית היום.

תוכנית השיבה: אי-מקום

מיד עם כיבוש מזרח העיר במלחמת 1967, עוד בטרם הוגשו גבולות המתחם לאישור הממשלה, הוזמנה תוכנית לבנייה מחודשת של קמפוס האוניברסיטה על הר הצופים (דקל-כספי 2005, 117; Dolev 2004, 236–237). מלבד החשיבות הסמלית של הר הצופים כביתה הראשון של האוניברסיטה העברית, לחזרה להר הצופים היו גם שיקולים פונקציונליים ופוליטיים. מן ההיבט הפונקציונלי, קמפוס גבעת רם (שנפתח ב-1954 כדי לשמש פתרון קבע לאכלוס הפקולטות שפוזרו ברחבי העיר בעקבות חלוקת העיר) הגיע בשנות השישים לשיא יכולת הקליטה שלו והקמת קמפוס באזור אחר כבר נשקלה טרם איחוד העיר (קרויאנקר 1991, 132). מן ההיבט הפוליטי, החזרת הקמפוס להר הצופים שירתה את המגמה של יצירת הרצף הטריטוריאלי היהודי בין מערב למזרח עם איחוד העיר, "כי צריכה להיות רק ירושלים אחת", כפי שקבע דוד בן-גוריון בהקשר זה (דקל-כספי 2005, 117).

על הכנת תוכנית האב של הקמפוס הופקד האדריכל דוד רוניק. אליו צורף לתכנון בפועל האדריכל שמואל שקד ולאחר מכן גם האדריכלים רם כרמי וחיים קצף, שעבדו בשיתוף עם ועדת תכנון מטעם האוניברסיטה בראשותו של הגיאוגרף אריה שחר. כמו תוכנית האב הראשונה של האוניברסיטה, שתכנן פטריק גדס בשנים 1919–1920⁶, גם תוכנית זו שמה דגש על יצירת קשר ויזואלי בין האוניברסיטה לעיר העתיקה, אלא שבשונה מתוכניתו של גדס, שקשרה ביניהן באמצעות דרך להולכי רגל שמסתיימת בכניסה מונומנטלית אל הקמפוס, הקשר הוויזואלי בתכנון השיבה להר הצופים הושג על ידי חיקוי המרקם העירוני של העיר העתיקה באופן שייצר "גוש בעל נוכחות גרפית כוללת, שיהווה שווה-ערך לעיר העתיקה העשויה מקשה אחת" (שם, 118). דבר זה הושג על ידי יצירת הד מודרני לחומת העיר העתיקה. ואולם לפי הבחנתו המדויקת של דוד קרויאנקר, שלא כמו החומה, מסגרת הקמפוס אינה עוטפת אותו כישות אדריכלית נפרדת אלא מכנסת אותו פנימה בהיותה מורכבת מבניינים החיצוניים היוצרים תחושה של בניין רציף אחד (קרויאנקר 1991, 134). את דימוי העיר המסורתית משלים מגדל המים, אשר מהווה חלופה מודרנית לצריח הקתדרלה או המינרט, ובהקשר הישראלי הפך לאיקונה של תקופת היישוב (עזריהו 1996). האפקט החזותי של החומה הכתיב את התכנון בפנים הקמפוס אשר רוב כניסותיו הן מעברים תת-קרקעיים, והחלונות בו מכוונים את המבט כלפי החצרות הפנימיות. הדגש על "נוכחות גרפית כוללת" תורגם בשפה התכנונית לחיבור בין מרבית הבניינים במעבר כלל-קמפוס אשר אינו מצריך יציאה מהמבנה. פועל יוצא מכך הוא

⁶ על התוכנית של פטריק גדס ראו דולב 1997; שפירא 1997.

שהקמפוס מובדל מסביבתו ואטום כלפיה, ובמקום ליצור רצף טריטוריאלי הוא מנותק כליל מהעיר המזרחית שבתוכה הוא יושב, ומן העיר בכללותה.

השאיפה לדמות מרקם עירוני מסורתי על ידי איחוד של כמה בניינים ומגוון פונקציות במסגרת מבנית אחת היתה חלק ממגמה אדריכלית בינלאומית שהגיעה לשיאה במחצית השנייה של שנות השישים וכונתה על ידי היסטוריון האדריכלות ריינר בנהם "מגהסטרוקטורה" (Banham 1976).⁷ הרעיון שצמח מתוך הביקורת הפנימית של התנועה המודרנית באדריכלות בשני העשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה ביקש להרחיב את עולם הדימויים שעמד לרשות המתכננים, ולהחליף את ההתפשטות הפרברית המונוטונית במבנים בעלי נוכחות דרמטית. מבנים אלו כללו מרחבים ושירותים ציבוריים ונתיבי תנועה אופקיים ואנכיים אשר אפשרו גישה בין כל החלקים בלא צורך לצאת מהמבנה. בין שמקורות ההשראה היו ערים עתיקות ובין שהיו ספינות חלל, במרבית המקרים הושם הדגש על התפשטות מבנית אשר מגיבה ומשתנה חליפות לפי צורכי העיר שבה היא נטועה (שם, 13–32). לעומת זאת, בקמפוס הר הצופים עקרון הצמיחה נגדע באבו בבניינים שהפכו לחומה, והמבנה בכללותו על הפונקציות שרוכזו בו מתקיים כיחידה אוטרקית, תשתיתית וסגנונית.

אם הקמפוס בנוי כנוכחות מודרנית-חילונית שמעוצבת כהד לעיר העתיקה ואף חולשת עליה מבחינה טופוגרפית, כיצד אפשר להסביר את ההתעקשות להשתמש במאגר הסימנים הארכיטקטוניים המסורתי? הסבר אחד שקושר בין השאיפה האוטופיסטית של המגהסטרוקטורה לבין נוכחות של עיר שמתקיימת לצד העיר העתיקה של ירושלים, אך מנותקת ממנה, הוא הרעיון הנוצרי בעיקרו של "ירושלים השמימית". דולב רואה במגהסטרוקטורה שעל הר הצופים ביטוי לאופנה אדריכלית גרידא שמבחינה אותה מדימויי "ירושלים השמימית" והעיר האידאלית שעומדים בבסיס חזונו של המתכנן פטריק גדס (Dolev 2004, 243). ואולם, השיח האדריכלי באותן שנים מגלה כי אותו דימוי היה דווקא מקור השראה רווח למגהסטרוקטורות.⁸ היחס המטפורי בין "ירושלים השמימית" למגהסטרוקטורה נבע מהפוטנציאל שזוהה בה ליצור עיר אידאלית עכשווית שביכולתה לנצל טכנולוגיה מתקדמת להחייאת דפוסי ההתקשרות הספונטניים של העיר המסורתית בחברה הפוסט-תעשייתית המבוססת על פנאי. מכיוון שאחד מעיקריה של המגהסטרוקטורה היה הדגש על סירקולציה של הולכי הרגל, הקמפוס האוניברסיטאי בפאתי העיר היווה כר פורה במיוחד לניסיונות אדריכליים שאינם נתונים ללחצים נדל"ניים. נוסף על כך, הסטודנטים גילמו את הסובייקטים האידיאליים של המגהסטרוקטורה: צעירים וחסרי מחויבות, אשר צורכיהם, לפחות באופן תיאורטי, לא ישתנו עד שיגיע זמנם לעזוב. לא מפליא אפוא שהמגהסטרוקטורה שימשה כלי מרכזי בתכנון אוניברסיטאות באנגליה בשנות השישים, במסגרת רפורמה במערכת החינוך הגבוהה ששמה דגש על יצירת קהילה שאינה מתוחמת לפי תחומי לימוד ומבוססת על

⁷ בהתחקתו על ההיסטוריה הקצרה של המונח בנהם רואה בצירוף "מגה-סטרוקטורה" עם מקף שלב אבולוציוני ראשוני של הופעת המושג כיחידה סמנטית בפני עצמה (Banham 1976, 8).

⁸ *Progressive Architecture* 94 (July 1968)

חוסר היררכיה בין המרצה לתלמיד. חוסר ההיררכיה תורגם גם לשפת העיצוב אשר, כמו בהר הצופים, נמנעה מליצור מרכזים מונומנטליים והבחנה ברורה בין הבניינים. אחת ההשלכות הרות המשמעות של מאפיין זה היתה שהמרחב הציבורי הועתק למרחב המעבר, וציבור הסטודנטים דומיין כבתנועה מתמדת (Muthesius 2000, 149).

בחזונות הרדיקליים ביותר המגהסטרוקטורה היתה אמורה להתפשט בכדור הארץ כולו ולקיים חברה נוודית חסרת זיקה לטריטוריה ולהיסטוריה. תחת החזות הרדיקלית מסתתר היגיון קפיטליסטי תאגידי שבא לידי ביטוי במרחבים שהאנתרופולוג מרק אוז'ה מכנה "א-מקום" (non-place), המאופיין כמרחב של מעבר מתמיד, חסר זהות וחוק-טריטוריאלי (Augé 1995, 78–79). מייצגיו הבולטים ביותר הם הקניון ושדה התעופה, אשר תיעלו, במסווה של מבחר וחופש, את הטכנולוגיות המרחביות של המגהסטרוקטורה לאמצעים של פיקוח והסדרה של החברה הצרכנית. כמו במרחב ההומוגני והמבוקר של הקניון ושדה התעופה, גם קמפוס הר הצופים מרכז בתוכו שירותים רבים כגון סניף דואר, בנק, סופרמרקט ומגוון חנויות אחרות, מספרה, סוכנות נסיעות ודוכני ממכר מזון, ובכך מעודד שהייה ארוכה מתוך תנועה מתמדת בין כל המפלסים והבניינים (בליך 2003, 88–89). המרחב בפנים הקמפוס הומוגני כל כך עד שנדרשת מערכת ניתוב באמצעות שלטים, צבעים ומספרים כדי להתמצא בין הבניינים. לא בכדי המשילה דיאנה דולב את מערכת הניתוב בקמפוס לתחנות להסעה המונית, ואת המעבר הכלל-קמפוס לאזור שבו אנשים "מתמיינים" לפי יעדיהם (דולב 2005). כמו מרחבי הישיבה בקניון ובשדה תעופה, גם מרחבי המנוחה בקמפוס ממוקמים בעיקר על צירי התנועה, והופכים את המנוחה לזמנית: לפני או אחרי הקנייה, ההמראה או הכניסה לשיעור.

דימוי הצרכנות עמד במרכז תוכניתו של רם כרמי לבניין מדעי הרוח. בחזונו ציר ההליכה המרכזי מתפקד כרחוב שהוא בזאר של מידע המקיף את המבקר מכל עבר. את הבזאר של העיר המסורתית תרגם כרמי למונחים של חברת הצריכה והמידע: "לאורכו של הרחוב פזורות 'חנויות' (חדרי הסמינריונים), וכל 'חנות' כזו מוכרת ידע. הידע נמכר אמנם בחדר סגור שאינו פעור אל הרחוב בחלון ראווה גדול – אבל באמצעות מערכות וידאו אפשר להוציא את הפעילות החוצה ובכך להפוך את הרחוב לבזאר של ידע" (כרמי 2001, 131). לעומת ההיררכיה האנכית בין חדרי המרצים וההנהלה שבקומות העליונות לבין הקומות התחתונות של הכיתות, כרמי ביקש להפוך את הסדרים בקומות התחתונות והותיר את זירת הלימודים פתוחה למשא ומתן מסחרי בין הסטודנט למרצה. מדבריו אפשר להבין כי המרצים נתפסים בעיניו כמספקי סחורה, והסטודנטים כצרכנים המשוטטים בין מרכולותיהם: "כך יהפוך הסטודנט למין flâneur, המשוטט בין חלונות ראווה של ידע, מתעכב פה ושם ל-window-shopping, ומדי פעם נכנס פנימה כדי לקחת חלק בדיון" (שם, 125).⁹ כמו מעמדה הפטישיסטי של הסחורה, שממנו התרשם המשוטט של בודלר, גם הידע הופך למוצר שעומד לכאורה בפני עצמו, מנותק משרשרת תהליך ייצורו עד שדמות המרצה על

⁹ את הדימוי "בזאר של ידע" שאל כרמי ככל הנראה מהאדריכל האמריקאי שדרה וודס (Woods 1969).

המרקע יכולה להחליף לחלוטין את המרצה שבכיתה. אם נמשיך בהיגיון שבחזונו של כרמי, גם השיעורים לא יתקיימו ברצפים בעלי מקום וזמן קבועים, אלא יעמדו כיחידות מבודדות שמסכים אלקטרוניים יודיעו על קיומן.

לפיכך, לפי ההיגיון של כלכלת הידע כפי שכרמי מסרטטו, עיקר חילופי סחורת הידע בקמפוס אינו מתבצע בין המרצה לתלמיד, או בין התלמידים במסגרת השיח הכיתתי, אלא במרחב הציבורי של הרחוב, קרי: במעבר הכלל-קמפוס. גם מרחב זה עובר טרנספורמציה צרכנית בהיותו זירה של בילוי ופנאי, "מעין טיילת של בתי קפה, התרגעות ומפגש" (שם, 131). אולם מרחב הבילוי והפנאי בטרנספורמציה הצרכנית שלו רחוק מלספק התרגעות. לטענת זיגמונט באומן, למן המחצית השנייה של המאה ה-20 המרחב הצרכני מייצר ריגושים, סיפוקים זמניים, חוסר סבלנות, ארעיות והפכפכות. לדבר זה, לפי באומן, יש השלכות גם על אופני הידיעה, ואת מקום הלמידה תופסת השכחה (באומן 2002, 118–123). אצל כרמי, אם כן, מטבע הלשון "רכישת השכלה" מקבל מימוש מילולי בוטה ביותר. הוא מגדיר את רכישת הידע כתוצר לוואי של החוויה הצרכנית, המעצבת את היחסים בין המרצים לסטודנטים ובין הסטודנטים לבין עצמם על בסיס יחסי החליפין המאפיינים את כלכלת הסחורות.

בחלל שנפער בין חזונו של כרמי לבין ההתנהלות הממוסדת של האוניברסיטה, שבה השיעור עדיין תופס מקום נכבד בסדר יומם של הסטודנטים והמרצים, ה"בזאר" נותר ריק מהמולה הצרכנית. עם זאת, חזונו של כרמי, שזכה להגשמתו הפיזית בעיצוב המבנה, ממשיך להשפיע על אופי התפקוד וההתנהלות במרחב הקמפוס. ציר ההליכה המרכזי, שמתפקד כזירה הציבורית, משמר במידה רבה ערכים של "יעילות" צרכנית: הוא מגשר בקו ישיר בין פונקציות שונות בקמפוס, מעניק לפנים המבנים חזות הומוגנית שטוחה אחת ומבטל את הצורך לצאת מחוץ להם. בהיותו ציר הליכה ריק, הומוגני וחסר הפרעות הוא למעשה הופך את המרחב הציבורי של הקמפוס למסוף, למעבר שניתן להגדירו רק ביחס למקומות שאליהם הוא מוביל, הנפרסים לצדו (כמו הספרייה, בית הספר לעבודה סוציאלית ובית מאירסדורף) או מתמזגים בתוכו (כמו רחבת הפורום, הפקולטה למדעי הרוח, הפקולטה למדעי החברה ובית הספר לחינוך).

אם המרחב הציבורי של הקמפוס הוא למעשה מעבר, איזה סוג של ציבור הוא מכונן? לפי אוז'ה, מרחבי האי-מקום מאופיינים ביחסים חוזיים שמתקיימים בין כל יחיד למרחב באמצעות היענותו של היחיד למערכת טקסטואלית של הוראות שימוש שממסדת את תנאי התנועה במרחב, וכך מייצרת אותו כטריטוריה בפני עצמה. מי שעומד מאחורי ההוראות הללו — בין שהן הנחיות או איסורים ובין שהן אינפורמציה גרידא — אינם יחידים אלא מוסדות ציבוריים או פרטיים (Augé 1995, 94–97). מכאן יוצא שהתקשורת העיקרית

אשר מבקש דווקא לבקר את ההיגיון הקפיטליסטי של האקדמיה בעזרת הדימוי של יחסי החליפין בעיר המסורתית.

מתנהלת באופן חד-כיווני בין הגוף המוסדי המופשט שמתגלם במרחב לבין היחיד שבא בשעריו הטקסטואליים. מכיוון שהחווה בין המבנה המוסדי ליחיד הוא בעל נוסח קבוע, היחיד כנמען החווה נתפס כישות קבועה. בכניסה למרחב האי-מקום, היחיד עובר הפשטה לסובייקטיביות של צרכן, נוסע או סטודנט, המנטרלת אותו מקשריו החברתיים המתקיימים מחוץ למרחב המוסדי.¹⁰

בהפשטה של הסובייקט משלל מרכיבי זהותו יש היבט משחרר, שמקבל את ביטויו המובהק ביותר בתהליך הכניסה אל אולם היוצאים של שדה התעופה, על בדיקותיו הקפדניות. בתיאור בדיוני אוז'ה מספר על תחושת הרווחה שמציפה נוסע הנכנס לשדה התעופה עם מסירת המזוודות ו"באופן אינטימי יותר, עם הוודאות, עתה שהוא 'סוג', זהותו נרשמה, כרטיס העלייה למטוס בכיסו, שלא היה לו דבר לעשות מלבד להמתין לרצף האירועים" (שם, 2–3). רגע מסירת המזוודות בשדה התעופה אינו אפוא רק שחרור מנטל פיזי. תחושת הרווחה שאוז'ה מתאר (אך אינו עושה לה תיאורטיזציה) כרוכה בטוטליות של הכניסה: או שאתה בחוץ, או שאתה בפנים. תחושת הרווחה נובעת מן העמידה במבחן שמשמש הן לסינון היחידים והן לכינון ההתקשרות החונית החד-כיוונית בינם לבין הרשויות. המבחן הזה כולל סדרת שאלות אינטרפולטיביות קבועות, אשר יותר ממה שהן מבקשות מידע, הן מנסחות את כללי המשחק, ומאמנות לניהול עצמי בכפוף לתנאי החווה המרחבי (אלתוסר 2003, 45–80). תשובות "נכונות" של סובייקטים "טובים" מזכות אותם בכניסה מהירה.¹¹ רק עם קבלת הכרטיס ובדיקת הדרכון, או לחלופין תעודת הסטודנט בקמפוס הר הצופים (שלא כמו קמפוסים אחרים שבהם תעודת הסטודנט נדרשת בכניסה למבנים מסוימים או לחללים בתוך המבנה, לרוב ספריות), הנוסע נכנס לחלל ההמתנה שבו הופכים כולם, כמוהו, לאזרחי העולם, שווים במעמדם ובזרותם זה מזה (Ballard 1997, 121): מכאן ואילך הציבור הוא אוסף של יחידים הומוגניים שנענים בלא הבדל להוראות השימוש של המוסד. התקשרות

¹⁰ הפשטה כזו נהוגה באמצעי ההסדרה והפיקוח באמצעות נתונים סטטיסטיים. דוגמה לכך ניתן למצוא בכרזת חברת רכבת ישראל שנישאה בצדי מחלף איילון בסוף שנת 2006: "תודות ל-30 מיליון הנוסעים שבחרו לנסוע השנה ברכבת ישראל". 30 מיליון נוסעים הם פי ארבעה מתושבי ישראל, ומכאן שלא הנוסעים נספרו אלא נסיעותיהם. אם כן, מבחינת חברת הרכבות כל אינדיבידואל הופשט לכדי נוסע בלבד, המתקיים אך ורק בתחומי הנסיעה. כלומר, זהותו המתמשכת בזמן, וקודמת לנסיעה או מתקיימת אחריה, התבטלה.

¹¹ כך כתב מוסא בודיירי במוסף הארץ (13.3.2007) בעקבות תלאתיו בשדה התעופה: "מאחר שאני 'נשאל' מנוסה, אינני חושב שאתקשה במיוחד לנווט את דרכי למכונת השיקוף ולתהליך שיאשר שאינני 'מסוכן לטיסה'". עם זאת, בשל זהותו הערבית (שהיא הסיבה להיותו "נשאל מנוסה") נדרש בודיירי לעבור שעתיים וחצי של תחקורים ותשאולים, ולהיכנע לכל מיני תנאים בנוגע לציוד שעמו ביקש לטוס, כדי שיוכל להיכנס לאולם היוצאים. למעשה, טכניקת האינטרפלציה שלו היתה כרוכה בהטלת סנקציות: הן לגבי הציוד שנאלץ לוותר עליו בטיסה והן לגבי משך הזמן שהיה יכול לבלות בחנויות נטולות המכס, שניתן לפרשו כסוג של פרס לסובייקטים ה"נכונים" וה"טובים".

החד-כיוונית בין תכתיבי המוסד לציבור היחידים משתכפלת גם ביחסים בין היחידים עצמם, אשר מקיימים ביניהם יחסי שיקוף ובעצם מאשרים את תנאי החוזה עם כבואתם. מכיוון שהתקשורת בין היחיד למוסד היא חד-כיוונית, והתקשורת בין היחידים משכפלת ומאשררת את החד-כיוונית הזאת, למעשה אי-אפשר לכנות את אוסף היחידים בקמפוס "ציבור", אלא אוסף "יחידות" שטיב קשריהן הוא לכל היותר של "אנשי שיחה במעבר מתמיד" (וירליו 2006, 25). סוג תקשורת זה, המאפיין את חברות הבקרה (דלז 2004), מתבטא בפריסה עירונית אינסופית משתנה תדיר, המייתרת את הרקמה הבנויה הקיימת באופן שהולם הרבה יותר את חזון המגהסטרוקטורות במתכונתן הטכנולוגיות הרדיקלית מאשר את המבנה המובחן של הקמפוס.¹² למעשה, מבנה הקמפוס מקיים מתח בלתי מתיישב בין חזונו המאפיינת את ערי הטרנס-מודרנה, על חומותיהן הבעורות ומגדלי השמירה שלהן, לבין הפנים שלו, המאפיין את המרחבים ההיפר-קפיטליסטיים של חברות הבקרה.

אתר אחד בפנים הקמפוס חורג מהפרשנות שהוצעה לעיל ומהווה משקל נגד לשיטוט הבודלריאני. זהו בית הכנסת בתכנונו של כרמי שמציע את אחת מנקודות התצפית היחידות אל העיר העתיקה: חלון רחב שנפער אל הר הבית תופס את מקומו של ארון הברית ומסמן את כיוון התפילה. לעומת תיאורו של המעבר הכלל-קמפוס כטיילת, כרמי תופס את בית הכנסת כשיאו של הקמפוס, כנקודת המגוז של התנועה והאוריינטציה בפנים הקמפוס אשר מסתיימת בתצפית על הר הבית: "בית הכנסת הוא ה'חלון' של האוניברסיטה העברית על הר הצופים אל הר הבית, ומהווה את השיא של התנועה הפנימית והאוריינטציה של הפקולטה. כאן עולי הרגל הקדומים לירושלים, בהשקפם לראשונה על הר הבית, קיימו את פולחנם" (כרמי, מצוטט אצל Dolev 2004, 240–241). בניסוח רעיון זה החליף כרמי את דמות המשוטט של בודלר בעולי הרגל לירושלים בתקופת האבות: עתה ההגעה מחליפה את השיטוט כמטרה בפני עצמה. אולם מכיוון שהכניסה לבית הכנסת אינה מתבלטת ונטמעת במסדרונות הקמפוס המתעקלים, זה שיא ששמור למי שמבקרים בבית הכנסת ממילא, וכיוון שמעצם טיבו הוא משרת דת אחת בלבד — ההבטחה שהוא מגלם כשיא הקמפוס רחוקה מלהיות ציבורית במלוא המובן הדמוקרטי של המילה. המבט מבית הכנסת קושר בין יהדות, ידע וחזקה טריטוריאלית באופן שסוטה מההיגיון הקפיטליסטי שמזהה חופש צרכני על-לאומי עם אוטונומיה אקדמית. בכך המגהסטרוקטורה במתכונתה בהר הצופים מבחינה עצמה מהמודלים העל-לאומיים ומציעה גרסה מקומית שבה ההיסטוריה של המוסד כאוניברסיטה

¹² לפי פול וירליו, גם הרקמה הבנויה השתנתה ואת מקומן של חלקות בנויות הקוטעות את המרחב תפס תכנון של רצפי זמן. בהתאם, הבנייה החדשה שואפת למזער את אטימותה באמצעות חומרים שקופים וקלילים (וירליו 2006, 26–27). ייתור המרקם העירוני הקיים יוצג בחזונות המגהסטרוקטורה בראשית שנות השישים אצל האמן ההולנדי קונסטנט נוינהאייס (Constant Nieuwenhuys) ואצל האדריכל היפני אראטה איסוזאקי (Arata Isozaki) בנופים פוסט-אפוקליפטיים של עיי חורבות שבהן המגהסטרוקטורה היא השורדת היחידה.

הלאומית כרוכה ללא הפרד בתפקודו של האתר ביצירת הגיאוגרפיה הפוליטית-תרבותית של העיר.

ארכיאולוגיה של מקום: בין גבול לספר

“לכל דבר יש גבול, אפילו לגבול עצמו, ואותו סילקנו כאן”
(דבורה עומר [1969] 2006, 82).

בעקבות מלחמת 1967, שבועיים לאחר שחרור ירושלים, הוענק בטקס רב כבוד בתאטרון הפתוח של האוניברסיטה שעל הר הצופים תואר דוקטור לשם כבוד לרמטכ"ל צה"ל דאז יצחק רבין. הממסד הצבאי מצדו לא נשאר חייב ובטקס נוסף שנערך בתחומי האוניברסיטה שציין וחגג את השיבה לקמפוס העניק סגן אלוף מנחם שרפמן, מפקד ההר, את "אות מלחמת ששת הימים" לנשיא האוניברסיטה אליהו אילת (רגב-ירקוני ורגב 2003, 113–115). נוסף על כך, כפי שמציינת דולב (2005), באוגוסט 1967 נוספה משרה חדשה – מנכ"ל האוניברסיטה – ואותה איש יוסף הרפז (יוש), אלוף משנה לשעבר בצה"ל.

לקשר האמיץ שנוצר בין הצבא לאוניברסיטה העברית בתום המלחמה קדמו 19 שנות שיתוק הפעילות האוניברסיטאית על הר הצופים, מאז שהוכרז כמובלעת ישראלית בתחום השיפוט הירדני בהסכמי שביתת הנשק בתום מלחמת 1948.¹³ בהסכמים אלו הוכרז האזור כשטח מפורז, והגישה אליו הותרה אחת לשבועיים ל-86 שוטרים ועוד 35 אזרחים, על מנת לתחזק את המקום.¹⁴ למרות זאת התקיימה פעילות צבאית על ההר – היערכות לקראת התלקחות אש אפשרית. כך סיפר חיים הרצוג, מפקד החטיבה הירושלמית מנובמבר 1954 עד מאי 1957: "קיבלנו אישור מבן-גוריון שאנחנו יכולים לפעול חצי שעה לאחר שיתחילו היריות עלינו. ההנחה היתה שיתקיפו את הר הצופים והיינו ערוכים עם הרבה מאד כוחות, יכולנו לפצח כל עמדה בצד השני במכה ראשונה, בבת אחת" (נאור ואחרים 1994, 190). יוסף נבו, מפקד החטיבה בשנות השישים תיאר את ההתבצרות על ההר: "השאלה היתה צבאית: מה תפקידו של הר הצופים במלחמה [פוטנציאלית]? רציתי לעשות מהר הצופים אגרוף. לכן עבדנו במשך השנים עם כל אנשי החימוש שלנו ובנינו יחידה של ארבעה תול"רים על הר הצופים" (שם, 194). מה שהיה סוד גלוי – אף למשקיפי האו"ם שקבלו על כך (שגב 2005, 188–189) – הפך לעובדה היסטורית עם הקמתה של אנדרטה לזכר הלוחמים בהר הצופים במרס 2006, על רקע הבחירות לכנסת ה-17 והצגת תוכנית ההתכנסות.¹⁵

¹³ בעקבות המלחמה פוזרו מכוני הלימוד ברחבי מערב העיר, ובשנת 1954 החלו בתכנון קמפוס חלופי בגבעת רם. ראו קרויאנקר 2002, 15–18.

¹⁴ להרחבה בנושא מעמדו המשפטי של הר הצופים כמובלעת ראו Meron 1968, 501–525.
¹⁵ האנדרטה הוקמה בפינת הרחובות מרטין בובר ושדרות צ'רצ'יל. היא נושאת את הכיתוב: "בשנים 1948–1967 היה הר הצופים נצור ומנותק מירושלים. לוחמי יחידה 247 'מצוף' היו פה 'משמר ההר'. נחישותם ותושייתם עשו את ההר למבצר ולמצפה. במלחמת ששת הימים חידש ימיו כקדם, כמרכז

לתכנון ולהיערכות המדוקדקים נוסף יתרון הגובה ומקומו האסטרטגי של האתר, אשר נבחר בשנת 1914 על ידי ראשי התנועה הציונית. ההסתדרות הציונית ייעדה לאוניברסיטה תפקיד מרכזי בביסוס הגמוניה יהודית-חילונית בעיר. בניית האוניברסיטה מחוץ לעיר בצירוף שכונת גנים גדולה נתפסה כאמצעי לפיתוח ירושלים חדשה ומודרנית לעומת זו של היישוב הישן שנתפסה כעיר של שמרנות דתית וכלכלת "חלוקה".¹⁶ לכן בחיפוש הקרקעות לאוניברסיטה הוצב התנאי של שטח גדול מספיק לפרבר שיימצא מחוץ לעיר הקיימת. לתנאים אלו נוספה דרישה משולשת: שהאתר יהיה גבוה, "ורצוי 'הכי גבוה'", "שיהיה נשקף על סביבותיו, כולל על ירושלים העתיקה והחדשה" ו"שניתן יהיה לצפות ממנו על מקום המקדש".¹⁷ מדברים אלו אפשר ללמוד כי במחשבה על פיתוח ירושלים ניתן לאוניברסיטה תפקיד של מנוף ליישוב האזור מצפון-מזרח לעיר העתיקה, שלא יושב לפני כן על ידי יהודים ולא היה חלק מתוכניות פיתוח השכונות באותה עת. בהקשר זה אפשר לכלול את בניית האוניברסיטה בפרקטיקה שצבי אפרת מכנה "אסטרטגיית ספר נקודתית". אסטרטגיה זו אופיינית ב"תקיעת יתד במרחב באמצעות הקמת יישובים בודדים או מקבצי יישובים, המבקשים להתאחות ביום מן הימים לרצף אחד", ועל פיה, לטענתו, פעלה ההתיישבות היהודית בפלשתינה-א"י משלהי המאה ה-19 ועד קום המדינה (אפרת 2004, 238). כמו כן, אפשר ללמוד כי לנוכחותה של העיר העתיקה בתור נקודת התייחסות היה משקל בבנייתה של "ירושלים החדשה" שתהא מודרנית וחילונית אך בו בזמן כרוכה במוסד המדומה לבית המקדש השלישי (פז 1997). הדומיננטיות הוויזואלית של הר הצופים, יחד עם היותו סמוך למוסדות נוצריים ואירופיים שחלשו על קו הרקיע של מזרח ירושלים – אך פנוי מהם – הפכוהו למקום אידיאלי בעיני חברי התנועה הציונית, ובייחוד בעיני חיים וייצמן, אשר שאף לנוכחות מונומנטלית של האוניברסיטה שתתחרה במוסדות האחרים (שפירא 1997, 206).

בדיווחיו של דוד ילין לאגודת חובבי ציון באודסה הוא ציין חיסרון בולט אחד של האתר: הוא אינו בעל חשיבות היסטורית יהודית. ואולם, ההיסטוריון ארתור גורן מתעמת עם קביעתו של ילין וטוען כי בתלמוד ובמשנה מיוחסים לאתר מנהגי אבלות – אות לחורבן הבית השני (Goren 1998, 333–334). מנהגים אלה מקורם בעברו הצבאי הקדום של ההר, שיתרון הגובה שלו נוצל על ידי המצביא הרומי טיטוס פלביוס אספיאנוס לתקיפת ירושלים שהביאה לחורבן בית המקדש. גורן מוסיף על הקשר היסטורי זה רובד סמלי נוסף שנקשר להר בעת הקמת האוניברסיטה על ידי פובליציסטים יהודים-ציונים שישבו בארצות הברית

המדע והמרפא, חלק לא נפרד מירושלים בירת ישראל" (ההדגשה שלי; א"ל). רק לאחר שלוש שנים, במאי 2009, נערך טקס חניכת האנדרטה ששינתה פניה מלוח פח לקיר אבן, ויש בכך כדי להעיד שבפעם הראשונה הוקמה האנדרטה בחופזה רבה.

שפירא 1997, 201–205. להרחבה בנושא היחס של ההסתדרות הציונית לירושלים ופעליה בה ראו לבסקי 1989; שילה 1989.

פז 1997, 297. ראו גם כ"ץ 1989, 120, 132; שפירא 1997, 205–206.

ובפולין. פובליציסטים אלו קשרו בין אירועי חורבן בית שני, הר הצופים ומכללת יבנה. לפי תפיסתם, בקושרו קשר ידידותי עם המצביא הרומי הבא להחריב את העיר, ביקשו יוחנן בן זכאי על הר הצופים "תן לי יבנה וחכמיה" (תלמוד בבלי, גיטין נו ב). הוא העדיף להציל את המוסד החינוכי על פני הדרישה הפוליטית להניח לירושלים, וכך הצליח לשמר את התרבות והחיים היהודיים (Goren 1998, 334–335). לאור המשמעויות העולות מן ההקשרים הללו, משמעויות של קידוש החיים והתרבות והעדפת שימורם על פני גישות אסרטיביות יותר, אין תמה כי היו אלו הציונים בגולה שרוממו אותם. לעומתם, נראה כי המייסדים בפועל ניסו להימנע מציון ההקשר ההיסטורי של החורבן. הימנעות זו הודגשה במיוחד בטקס פתיחת האוניברסיטה ב-1 באפריל 1925, כאשר הנואם היחיד שציין את המשמעות ההיסטורית של ההר, בין נואמים כמו הרב קוק, חיים ויצמן, הרברט סמואל וחיים נחמן ביאליק, היה הלורד בלפור. בנאומו מיקם הלורד בלפור בהר הצופים את סיפור עלייתו, נפילתו ועלייתו המחודשת של העם היהודי:

ממקום מושבכם אתם יכולים לראות את הנקודה שממנה נכנסו בני ישראל לראשונה לארץ המובטחת... מגבעה זו הטיל המחריב הרומאי של ירושלים את המצור שהביא לסיומו של הפרק החשוב הזה בתולדות העם היהודי. הייתכן מקום היסטורי מזה? אפשר לראות מכאן את הראשית, אפשר לראות מכאן את הקץ, או את מה שהיה נדמה הקץ... ותקופה חדשה החלה. המאמץ התרבותי הכביר שהגיע לקצו לפני מאות שנים כה רבות עומד להתחיל מחדש במעונו הקדום של עמכם (שם, 334).¹⁸

הפרשנות ההיסטורית של בלפור מעניקה להר הצופים מעמד של סף בעבור הלאום היהודי; סף הכניסה לארץ (השערה חסרת ביסוס במקורות), סף חורבנה וסף תחייתה הלאומית המחודשת בארץ ישראל עם כינונה של האוניברסיטה העברית. סף התחייה הלאומית, כפי שתפסו אותו הפובליציסטים בגולה, החל כבר ברגע התבוסה והתממש בהמשך הקיום של בית המדרש היהודי (שם, 335). מתוך כך אפשר לשער כי בהשמטת ההיבט ההיסטורי מטקס פתיחת האוניברסיטה בהר הצופים ביקשו המייסדים להימנע ממשמעויות סמליות אפשריות כמו ייסוד האוניברסיטה כביטוי לתבוסה פוליטית נוספת מחד גיסא, ואפשרות קיומה העתידי תחת שלטון זר מאידך גיסא. יתרה מזאת, דומה כי מייסדי האוניברסיטה ביקשו למגר לחלוטין את תודעת הסף. דבר זה מומש דווקא על ידי מיקום האוניברסיטה בעמדה בעלת קונוטציה צבאית שנמצאה מחוץ ליישוב היהודי הן בעת העתיקה והן בתקופת היישוב הציוני. בכך המייסדים שמו קץ באופן רשמי להיסטוריה הצבאית של ההר, ששימש גם את צבאות הטורקים והבריטים בזמן מלחמת העולם הראשונה (ורמן 1997), ודחקו את גבולות היישוב הציוני מזרחה לעיר העתיקה באמצעים אזרחיים בעלי משמעות תרבותית-לאומית. לאור העובדה כי השלטון הישראלי המשיך להחזיק בהר הצופים כמובלעת בתוך היישוב

¹⁸ אני מודה לקרן פינקלר על עזרתה בעריכת התרגום.

הערבי והשלטון הירדני לאורך שנות חלוקת ירושלים, באמצעות חיילים במסווה של עובדי האוניברסיטה ובית החולים הדסה,¹⁹ אפשר לומר כי אסטרטגיה זו אכן השיגה את יעדיה.²⁰ השיבה להר הצופים בתום מלחמת 1967 קיבלה לפיכך את צביונה ההיסטורי על ידי דחיקת התבוסה בימי בית שני לשולי ההיסטוריה לטובת כינון היסטוריה ציונית חדשה, שבה נחשבה האוניברסיטה מוסד לאומי בעל חשיבות ממדרגה ראשונה. השיבה החגיגית אל ההר קיבלה משמעות של שיבה אל ההיסטוריה הציונית ואל גבולות מפת ישראל כפי שסורטטו על ידה.²¹ בהיותו מובלעת בבעלות ישראלית מעבר לגבול היה הר הצופים מעין אופק למבט ולכמיהה במשך 19 שנות חלוקת העיר במקביל לעיר העתיקה. זלי גורביץ' מאפיין את קיומו של "מקום" מבחינה אנתרופולוגית כ"תלוי בשתי תנועות – של עזיבה ושל שיבה או של שלילותיהן, אי-עזיבה או אי-שיבה", וכרוך ב"יחס למקום, תודעה של מקום, הדרך חזרה, זיכרון, געגוע" (גורביץ' 2007, 158–159). בכך נבדל הר הצופים, אשר נתפס כמקום מרוחק שאינו בהישג יד, מעוד סתם נקודה במרחב. התוצאה היא שהמבט אל מעבר לגבול אינו נתפס כמבט החוצה אל טריטוריה זרה, אלא כמבט אל טריטוריה מוכרת טעונת משמעות, שאף יש עליה בעלות חוקית. התחושה ששררה בראשית שנות החמישים כי הניתוק מההר פתאומי ושרירותי היתה לרועץ לראשי האוניברסיטה, אשר לפי דולב, נאלצו לנהל בחשאי את המהלכים להקמת קמפוס חלופי מחשש שהדברים "יפורשו כ'בגידה' במעמדו של הר הצופים כסמל לאומי מרכזי" (דולב 2006, 88). מבחינה זו הר הצופים הוא מקרה מבחן ייחודי של מוסד תרבותי לאומי בעל תפקיד מרכזי במה שאדריאנה קמפ (2003) מכנה "פני היאנוס של השיח על הגבולות הטריטוריאליים של מדינת ישראל בשנות החמישים". לפי קמפ, השיח הצביע על "אי-ההלימה בין המרחב הפוליטי של המדינה הריבונית לבין המרחב התרבותי של האומה" (שם, 57). כלומר מצד אחד קובע הגבול כאייקון לאומי המלכד את בני האומה פנימה, ומצד שני הוצג "כצללקת מלאכותית, כמעט טריוויאלית, בלבה של

¹⁹ כך מספרים חברי היחידה היום. ראו בכתבה לכבוד טקס חניכת האנדרטה: רועי מנדל, "הלוחמים הסמויים מ-67 חוזרים להר הצופים", Ynet, 21.5.2009, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3719262,00.html> (נצפה ב-22.11.2010).

²⁰ לאסטרטגיה זו היו וישנן השלכות צבאיות ופוליטיות על איחוד ירושלים תחת השלטון הישראלי: ראשית, כדי לאפשר גישה להר הצופים במלחמת ששת הימים היה צורך לכבוש את השטח מסביבו במזרח ירושלים. שנית, ההחזקה בהר הצופים הבטיחה עליונות צבאית בהתקפה על העיר העתיקה. ראו Hammel 1992, 281–356.

²¹ חשיבות ההחזקה בהר הצופים בסרטוט הגבולות המדיניים של ישראל קיבלה ביטוי מוקדם בשנת 1938, בהצעת הסוכנות היהודית לחלוקת ירושלים בעקבות ועדת פיל. ההצעה ביקשה לספח חלקים מירושלים למדינה היהודית לאור הצעת ועדת פיל, ולחלק את ירושלים לשני אזורים ריבוניים: אזור בריטי ובו בעיקר המקומות הקדושים, ואזור של השכונות היהודיות שיצורף למדינה היהודית ויהפוך ל"ירושלים החדשה". בהצעה זו ניכרת העדפה לשמור על הר הצופים על חשבון אזור תלפיות, אף על פי שאזור תלפיות היה מיושב בשכונות נרחב בהרבה (למעלה מאלפי דונם בבעלות יהודית) מזה של הר הצופים (כ-650 דונם). מכאן שכבר בשלהי שנות השלושים יוחסה להר הצופים ולאוניברסיטה משמעות סמלית ופוליטית שגברה על שיקולים אחרים. ראו פז 1997, 303–304.

חברת מתיישבים-לוחמים" באופן שכוונן את המרחבים מעבר לגבול כספר מיתי ונחשק (שם, 57–65). במקרה של הר הצופים, אמביוולנטיות זו קובעה הלכה למעשה במשך 19 שנות חלוקת ירושלים וחיזקה את התחושה כי הגבול הוא "צלוקת מלאכותית". הר הצופים נחשב לספר בר השגה, או לפחות לגבול היסטורי בהיסטוריה הציונית של העיר, מכיוון שמומש במקום בעל זהות ומשמעות לאומית בטרם החלוקה. הנוכחות הצבאית על ההר אף מעידה כי השאיפה לחזור אל ההר לא נותרה בגדר משאת נפש בלבד.

עם כיבוש השטחים ב-1967 סופח הר הצופים לשטחי ירושלים, וחל שינוי רדיקלי במעמדו ביחס לגבול. בהתחקתו אחר ההיסטוריה של המונח "אופק" לואי מארה טוען שבראשיתו, במחצית השנייה של המאה ה-13 ציין המונח "גבול" את גבול המבט, ורק מהמאה ה-18 ציין באופן מטונימי את הנוף הסמוך לגבול הראייה אך נמצא מעברו עד אינסוף. מארה מסביר שינוי זה בגילוי נופי ההרים ומציאת נקודות תצפית גבוהות וגבוהות יותר בסוף המאה ה-18 (Marin 1993, 7). לאור זאת אפשר לומר שהר הצופים והעיר העתיקה היו שניהם מושא המבט אל מעבר לגבול הפוליטי בין 1948 ל-1967, אך בשל גובהו הרב, הר הצופים לבדו חסם מבט זה וסימן את גבולו בשמשו כקצה האופק, כגבול "טבעי" שניצב ביחס לגבול הפוליטי ה"מלאכותי" בעבור תושבי מערב העיר. עם השיבה להר הצופים ב-1967 והיעשותו למקום בר הגעה, פירושה של השגת הגבול היה הסגתו מנקודת התצפית שעל הר הצופים נפתח אופק חסר גבולות, אינסופי, אשר לפי גורביץ' סוד קסמו היה "גאולה משעבוד למידות אנושיות ולממדים פוליטיים, ויציאה למרחב המיתי החופשי. בעצם, הרצון שהתעורר עם מעבר הגבול היה לבטלו כליל" (גורביץ' 2007, 60–63).

המרחב "המיתי החופשי" שמעבר לאופק הוא למעשה ספר שלו קצה אחד ברור, גבולות 1967, ואילו הקצה השני פרום. מעמדו של הר הצופים כמובלעת בין 1948 לבין 1967 ממשיך להתקיים באופן מטפורי גם לאחר איחוד העיר ופרימת הגבולות, בהימצאו בעמדה דו-משמעית ביחס לגבול ולספר: הוא מעבר לגבול אך אינו בתוך הספר — רק ממנו, מעמדת התצפית שהוא מציע, האופק נפתח והספר מתחיל. העמידה על ההר, לפיכך, היא התנאי לכינונו של הספר כאפשרות.

מגדל שן או עיר מקלט

לפי אורי כהן (2006), עוד בטרם נוספה אמביוולנטיות גיאופוליטית זו להר הצופים ב-1948, הצטיירה האוניברסיטה העברית שנישאה על ההר כחריגה ומנותקת מחיי היישוב היהודי. דבר זה בא לידי ביטוי בהבחנה בין אנשי "העמק" לאנשי "ההר" אשר נוצרה בעקבות מאבק על אוטונומיה מוסדית בתקופת היישוב. ב-1937 כתב משה בילינסון, חבר מערכת דבר: "מצבה של האוניברסיטה הירושלמית הנו משונה. הארץ אינה מרגישה בה כלל וכלל. היא חיה את חייה המובדלים, המופשטים מבלי שהקהל הרחב יהנה במשהו ממנה. ...מהר

הצופים אינם נמשכים שום חוטים אל הישוב העברי" (מצוטט שם, 29). עורך הפועל הצעיר יצחק לופבן המשיך לתאר ב-1935 את הניכור המוחלט בין האוניברסיטה ליישוב: "כאילו היתה זאת איזו ממלכת כהנים רחוקה ונבדלת שבה יושבים אנשים ועטרוניהם בראשיהם בחביון המדע והדעת ונהנים מזיו עצמם... מהנתקות גמורה מן המציאות ומן הפרובלמטיקה של המציאות הישובית שלנו" (מצוטט שם). מחזקים טרוניה זו דברי מנחם בגין ב-1945 בעיתון *חרות*: "הם באמת צופים... אין מאורע שיערער את עמדתם העליונה, הפילוסופית, הביקורתית. אין הם שותפים לכל מה שמתהווה פה למטה: הם שוכנים שם, למעלה, במרומי האולימפוס המוסרי, וממנו נישא קולם — השקט, הצח, המוכיח" (מצוטט שם, 24).

ראשי האוניברסיטה, לעומתם, בירכו על מעמד זה. בנאומו האחרון של י"ל מאגנס בתפקיד נשיא האוניברסיטה ב-1947 הוא מחה על אמצעי האלימות הננקטים בחברה היישובית ובירך על האופי האוטונומי הביקורתי שזיהה באוניברסיטה העברית:

ב"ה, יש האוניברסיטה העברית בארץ, עיר מקלט, היכל מקדש מעט, מקום אחד, לכל הפחות, שכאן במשך השנים אחרי ריב ודברים באנו לידי הסכם, דומני, שזוהי *res-publicares*, גוף אוטונומי שעומד ברשות עצמו, בלתי תלוי מהמדינה גם מה *ecclesia*, אוניברסיטה שהיא אמנם חלק בלתי נפרד מחיי הציבור, אך היא נפרדת ופרושה מהציבור בזה שהיא אינה מוותרת, למרות כל הצבעות הרוב, על חופש המדע, חופש הדעה וחופש הדיבור בתוכה. בנידון זה ניצח באוניברסיטה הרעיון הליברלי ולא הרעיון הטוטליטרי (שם, 103), ההדגשות שלי; א"ל).

דבריו של מאגנס לא נישאו רק כנגד תוכחות העבר אלא כווננו גם כלפי מגמות עתידיות שאיימו על עצמאותה של האוניברסיטה. עם קום המדינה ב-1948 חל כרסום במעמדה האוטונומי של האוניברסיטה והיא נתפסה כמכשיר אקטיבי בתהליכי בנייתה.²² אף על פי כן הצליחה האוניברסיטה לקבוע תקדים: המדינה תמכה בה ומימנה אותה בלי שתהיה לה שליטה ישירה על הסגל האקדמי (שם, Lounge 193).

ממרחק הזמן של השיבה אל הר הצופים, הדימוי של ההר ועמו הדימוי של האוניברסיטה השתנו ונעלם מהם ההיבט המנותק והפולמוסי. הכינוי "עיר מקלט" שניתן לאוניברסיטה על ידי מאגנס מומש במבנה המבצרי, אולם טיבו המגננתי כוון כלפי איומים אחרים. בהיותו נוכחות לימינלית בתוך העיר, המסמנת הן את גבול העיר והן את מרחבי הספר שמעבר לו ובו בזמן ממשיכה להיות, גם אחרי 1967, מובלעת יהודית בלב שכונות פלסטיניות — אין פלא שמבנה הקמפוס הנוכחי עונה על הצרכים הדפנסביים-אופנסביים של "חומה ומגדל", קרי: ביצור ותצפית (Rotbard 2003, 52). מגדל המים המתנשא מעל הקמפוס לגובה של 61 מטרים משלים את החומה ליצירת דימוי זה, ואף משמש את הצבא

²² לניתוח נרחב בנושא התמורות המוסדיות של האוניברסיטה העברית במעבר מתקופת היישוב למדינה, שחלו תחת תפיסת הממלכתיות של בן-גוריון, ראו את ספרו של אורי כהן המצוטט לעיל, *ההר והגבעה* (2006). על התמורות האידיאולוגיות ראו בייחוד שם, 184–193.

(Dolev 2004, 238). מדברי דוד רזניק, בריאיון שהעניק לדיאנה דולב ב-28.7.1994, לא ברור אם בתכנונו היה קשר מודע ל"חומה ומגדל", על אף (ואולי בשל) תחושת הדחיפות שליוותה את התכנון, אולם אין ספק כי לדימוי המבנה המבוצר היה תפקיד חשוב בחזונו האדריכלי: "רציתי שהדימוי החזותי של הקמפוס יהיה קומפקטי... לא רק כשל חומת העיר, אלא גם כדי ליצור נוכחות חזקה. הנה אני פה ולא תזיזו אותי מפה" (מצוטט אצל דולב בניגוד חריף לאופיו הנייד של דגם "חומה ומגדל", המאפשר לבנותו ולפרקו בזריזות (Rotbard 2003, 47), מבנה הקמפוס מסיבי ומורכב ומן הבחינה הזו הוא מזכיר יותר את קו מז'ינו (Ligne Maginot), שנבנה על ידי ממשלת צרפת בין שתי מלחמות העולם בניסיון ליצור מערכת הגנה קבועה בזמן שלום, וכלל רשת נרחבת של תעלות תת-קרקעיות, בהן תחנות כוח, מיזוג אוויר ופסי רכבת (Hirst 1997). כמו מערכת ההגנה של קו מז'ינו, גם חלקים ניכרים של קמפוס הר הצופים שוכנים מתחת לפני האדמה (ציר ההליכה המרכזי נמצא למעשה במפלס השלישי). עם זאת, אי-אפשר לאפיינו באופן בלעדי כבונקר, מכיוון שהבונקר מיתר את חומות המבצר והופכן לשריד של ארכיטקטורה מגננתית שאבד עליה הכלח (ויריליו 2004, 38, 41). מכאן שהשילוב בין האלמנטים המבצריים של "חומה ומגדל" לבין הבונקר המשוכלל של קו מז'ינו הוא אפונקציונלי ומיותר מבחינה צבאית. דבר זה מחזירני שוב לתהייה בדבר הפונקציה הסמלית של צורתו המבנית האנכרוניסטית של הקמפוס כמבצר.

כדי לענות על שאלה זו כדאי להרהר שוב בדימוי של האוניברסיטה כ"עיר מקלט" שהד לו עלה גם בנאומו של ח"ן ביאליק בטקס הפתיחה של האוניברסיטה ב-1925: בית הספר הלאומי בכל יצירותיו: החדר, הישיבה, בית-המדרש — אלו היו מבצרינו האיתנים ביותר בימי מלחמתנו הארוכה והקשה על קיומנו ועל זכות קיומנו בעולם בתור עם נבדל ומיוחד בין העמים. בימי סער וזעם נמלטנו אל בין כתלי המבצרים האלה ושם ישבנו גם לטשנו את כלי-הזין היחידי שנשאר עוד בידנו, את המוח היהודי, שלא יעלה חלודה (ביאליק 1997, 351).

עיר המקלט בדמות האוניברסיטה מובנית מתוך ההקשרים של מאגנס וביאליק כאתר של מפלט וחופש: חופש לממש את הזהות היהודית או לחלופין להביע דעה ביקורתית. בשני המקרים זה החופש לחשוב אחרת ובשניהם לחופש זה יש סייג: הוא מתקיים באתר תחום, סגור בין כתליו המבצרים — אין לו מקום מחוץ להם. לכאורה, המצב הגלוי שתיאר ביאליק היה אמור להסתיים עם ייסוד האוניברסיטה העברית במדינת ישראל. אולם המבנה המבוצר של קמפוס הר הצופים מראה כי לא כך הוא ובכך מהדהדת בו טענתו של רוטברד כי אף המבנה הכוחני של "חומה ומגדל" יצר שוב אופי של גטו (Rotbard 2003, 48–49). בציינו את החזית (front) של הספר (frontier), אפשר לראות בקמפוס שעל הר הצופים גם מעין ישות שמפנה גב אל הספר, בלם אחרון לפני ההתפשטות מזרחה, אשר מעלה את אפשרות המבט הביקורתי האינטרוספקטיבי מערבה כלפי המדינה (ראו את מאמרו של מוריאל

רם על אתר החרמון בגלילון זה). מחזקת פרשנות זו העובדה שהתוכנית מ-1967 אינה כוללת תצפית מרכזית לכיוון מזרח כמו התצפית מחלון בית הכנסת לעבר הר הבית.²³ בפרשנות זו, הדפנסיביות-האופנסיבית של הקמפוס מכוונת דווקא מערבה, פנימה לשטחי מדינת ישראל, כטוטם שמסמן את הטאבו של חציית הגבול, של הפנייה לספר. מדבריו של י"ל מאגנס אפשר להניח כי היה מעודד פרשנות זו. אולם מכיוון שתפיסה זו של האוניברסיטה כישות אוטונומית ביקורתית כבר לא היתה רלוונטית מאז קום המדינה, אפשר לפרש את ההתבצרות של הקמפוס ולראות בה לא תוצר של היושבים בתוכו אלא מעשה ידיהם של אלו מבחוץ (ממערכה לו), שמבקשים להפרידו מעליהם. "עיר המקלט" הופכת לנוכח זה למקום מושבם של ה"מוקצים", אלה שהוקצה להם מקום בקצה העיר, כמו המשוגעים שהודרו אל שערי העיר בטרם נבנו מוסדות הכליאה המודרניים, ובמילותיו של פוקו: "הרחקתו [של המשוגע] חייבת לסגור עליו; אם אינו יכול ואינו רשאי לקבל בית סוהר אחר מלבד הסף עצמו, הריהו מוחזק במקום המעבר. מכניסים אותו לפנימו של החוץ, ולהפך" (פוקו 1986, 17). מיקום הקמפוס על הסף בין גבול לספר מממש במידה רבה עמדה לימינלית זו, כאשר גם פנים הקמפוס, המאופייין כמרחב מעבר, אינו מאפשר כינון של זהות קוהרנטית שתתקיים כמרכז יציב. לא בכדי המילה מסוף, שבה השתמשתי לתאר את המעבר הכלל-קמפוס, קשורה מבחינה לשונית למילים סוף או סף, וכמוה גם מקבילתה הלועזית טרמינל אשר מקורה הוא terminus.

הרחקת האקדמיה לסף, בבחינת אתר שמסמן את פריצת הגבול מחד גיסא, ואת הפוטנציאל לחשיבה ביקורתית מאידך גיסא, אינה מקבעת את הפנים הנורמטיבי בהגדרה סטטית מוגמרת. בהתייחסו למושגי הזמן השונים המרכיבים את השיח הלאומי ומתחרים על הסמכות הנרטיבית שלו, הומי ק' באבא מבחין בין הפן הפדגוגי והכוח הסמכותי של הסימון, השואף לייצוג היסטורי בעל מקור והמשכיות, לבין הפן הפרפורמטיבי והפרקטיקות שמאשרות את הסימון באופן שוטף וחזרתי, המתקיימות בהווה (Bhabha 1990, 297–299). החלת מושגים אלו על מבנה אדריכלי מזמנת אתגר מכיוון שמצד אחד האדריכלות משרתת את בעלי סמכות הסימון, ומצד אחר בעצם פעולת התרגום של רצונותיהם לשפה המרחבית ישנו פן פרפורמטיבי — גם ברמת התכנון והביצוע ובוודאי גם באופן שהמבנה משתנה לאורך השנים בהתאם לאילוצי הזמן וצורכי משתמשיו. האנכרוניזם של דימוי המבצר לעומת המרחב הקפיטליסטי בפנים הקמפוס ולעומת טכנולוגיות השליטה הצבאיות מעלה לפני השטח את ההיסטוריה רווית הסתירות של הקשר בין הר הצופים כאתר לבין האוניברסיטה העברית כמוסד. היסטוריה זו נבעה מן הרצון לבסס הגמוניה לאומית באמצעי תרבות ומדע שימגרו את הקונוטציות הצבאיות של האתר ששבו ועלו בהקשר של דחיקת הגבולות הלאומיים. בדברים שנשא בנימין זאב קדר בטקס הענקת תעודות באמפיתיאטרון הר הצופים ב-1997, הוא התייחס אל המקום שבו עמד ואל הנוף הנשקף ממנו:

²³ דולב (2005) מציינת כי יש שתי עמדות תצפית מפורשות לכיוון מזרח שאינן משמשות באופן יומיומי: התיאטרון הפתוח, שהוא מבנה משומר מראשית ימי האוניברסיטה, ומגדל המים, שעמדת התצפית שלו משמשת את הצבא ולכן אין גישה אליה.

כללו של דבר, הארץ הזו היא ארץ בעלת עֲבָרִים רבים, ועל כן, גם אילו החלטנו לשחזר את נוף העבר, חייבים היינו לבחור בכל מקום בין מספר אפשרויות. זיגמונד פרויד מתייחס לנושא זה במסתו על "חוסר הנחת שבתרכות", כאשר הוא דן בבעיית שימור שכבות התודעה השונות שבנפש האדם... מרחב מסוים אינו יכול לשאת שני תכנים בעת ובעונה אחת. "אם ברצוננו להציג רצף היסטורי במונחי מרחב, איננו יכולים לעשות זאת אלא על-ידי הצגת היחידות השונות זו לצד זו". פרויד צודק, כמובן. על כן, אם נרצה לשחזר את כל הנופים ששררו בעבר בפיסת קרקע מסוימת של ארץ-ישראל, נופים השונים זה מזה, לעתים, כפי שהמדבר שונה מן היער, נצטרך להציגם זה לצד זה, כעין דיסנילנד או חִיָּבָר של נופים (קדר 2003, 11).

למרבה האירוניה דווקא ההיסטוריון, שאף מתייחס בדבריו לפרויד, מבקש מקהל שומעיו להניח לעבר, או לפחות לא לאתרו במרחב, ולהתייחס אליו כמתקיים בהווה בלבד, כנוף נטול היסטוריה. למעשה, בעצם בקשתו להתייחס אל הנוף כאל ציור שנמחק וצויר מחדש, קדר עצמו הוא שמבצע את פעולת המחיקה (חבר 2007, 23, 143). לעומת גישה זו, ובעקבות פוקו ופרשנותו של קוויין הת'רינגטון לפוקו, אני מציעה לקרוא את המבנה באמצעות מושג ההטרופיה, ולראות בו פרקטיקה פרשנית-מרחבית המאפשרת לאתר ולייצג את "התודעות השונות" באופן בו זמני, להביא לפני השטח את מה שנדמה לא שייך וליצור קולז' שחלקיו אנכרוניסטיים זה לעומת זה ואינם מתיישבים זה עם זה באופן מושלם (פוקו 2003; Hetherington 1997, 50). נדמה שבהציעו להתיישבות הציונית דימוי של סף בין מזרח למערב ובין שמה לציביליזציה,²⁴ עורר אתר הר הצופים דימויים שהסעירו את הדמיון והזמינו פרשנות הטרופית עוד בטרם עוצב הקמפוס כמבצר, ולדוגמה אפשר להזכיר את ההווי שהתפתח על ההר בעת שהיה שטח מפורז, כאשר "מפקד ההר נקרה [כך במקור] 'המלך', ואנשי הסגל הקבוע נקראו 'נערי המלך' או נסיכים" (בן-אליהו 1994, 200). כוחה של הפרשנות ההטרופית נעוץ אפוא ביכולתה לחשוף מתחים אידיאולוגיים אשר יוצרים דיסוננס בציר הזמן שעומד בבסיס הנרטיב של האומה. הקריאה המרחבית מאפשרת את קיומם הבו זמני של נרטיבים מתחרים, שיירים שלהם או פוטנציאלים עתידיים שלהם וכן גם פרגמנטים שאינם מבטאים כל שאיפה לנרטיב אחדותי כבמקרה ה"מלך" ו"נעיריו".

סיכום: בין מקום לאי-מקום

מכיוון שההטרופיה אינה מתקיימת כשלעצמה אלא תמיד עומדת ביחס למרחבים אחרים כ"אחר" שלהם (Hetherington 1997, 43), ניתן לקשור אותה למושג האי-מקום. מכיוון שהאי-מקום בבחינת שלילה של מקום תלוי במונח הפוזיטיבי של מקום, הוא מכיל את

²⁴ כפי שמאשרים גם דבריו של דוד רוזניק, הוגה תוכנית האב, ראו Dolev 2004, 239.

שתי המשמעויות בה בעת. העברית מקלה עלינו בעניין זה: האי־מקום הוא שלילה של מקום ובו בזמן הוא אי, אזור תחום של מקום. הוא מגדיר את עצמו על דרך השלילה ביחס למרחבים אחרים ומכונן עצמו כנפרד ואחר, ובכך הופך למקום בפני עצמו. אולם זו אינה רק שלילה של סמיכות או זהות במרחב, אלא גם של סמיכות או זהות בזמן. אם נמשיך בהיגיון שהנחה את אוז'ה, האי־מקום מבקש להיות מחוץ לזמן של המקום, ולפיכך לעמוד מחוץ לרצף ההיסטורי עצמו. אולם שלא כמו מוגהסטרוטורה בעלת חזות עתידנית, בהיותו הד לנוכחות ההיסטורית של העיר העתיקה קמפוס הר הצופים מייצר סימולציה של מקום היסטורי שמתייחסת לקשר שנוצר בין האוניברסיטה לבין הר הצופים בהיסטוריה הציונית כמקום כינונה של ירושלים החדשה. אין זה ציטוט אקלקטי פוסטמודרני אלא תרגום משוכלל וקוהרנטי אשר נטוע בשיח האדריכלי הבינלאומי ובטכנולוגיות בנות זמנו. ההזדמנות ליצור מוגהסטרוטורה שמדמה מרקם עירוני מסורתי בסמיכות גיאוגרפית לעיר העתיקה יצרה הבחנה מרחבית שמשטשת הבחנות היסטוריות: אם האוניברסיטה נוסדה על תקן חלופה מודרנית לעיר העתיקה, הרי באנכרוניזם החזותי שלה האדריכלים ביקשו לעמעם את ההבדל בין ההיסטוריה העתיקה להיסטוריה הציונית הצעירה. טענתי היא כי כמו דימוי ירושלים השמימית הנוצרי, שהיה אחד ממקורות ההשראה למגהסטרוטורה בטוטליות האורגנית שלו, גם קמפוס הר הצופים המרחף כהד מעל העיר העתיקה מבקש להיות על־זמני. בכך הקמפוס מקיים יחסים דיאלקטיים עם ההיסטוריה של המקום, ושרוי בתוך ההיסטוריה ומחוץ לה בו בזמן.

בניגוד לתחושת האי־מקום בתוך הקמפוס (מלבד בעבור פוקדי בית הכנסת), המושג הפוזיטיבי של המקום מושג רק מנקודת מבטם של תושבי העיר המערבית, שיכולים לקשור במבט אחד בין העיר העתיקה לבין הקמפוס המתנשא לצדה. דבר זה מאפשר להעז ולהשוות את ספינת השוטים בהגותו של מישל פוקו אל מרחבו של הקמפוס. ספינת השוטים המשוטטת בים היא אי־מקום ביחס ליבשה, אולם היא אי של מקום ביחס לים. בהיותה אמצעי מרחבי של הדרה, יצאה ספינת השוטים לים הפתוח ויצרה בידוד מרחבי אך ורק ביחס לחברה הנורמטיבית שהוקיעה אותה מתוכה (שם, 49). בניגוד להסדרה המרחבית הברורה של מרחבי ההסגר בחברת המשמעת המודרנית, בפנים הספינה הותרו השוטים חופשיים לנפשם, כשם שהספינה היתה חופשית לדרכה. למעשה זה אי של חירות מוחלטת שהתאפשר במחיר הדרתו, במחיר הפשטת הזהות של תושביו ואי־יכולתם להחזיק בידיעה כלשהי, אלא אם כן תושבי היבשה זיהו אותה בקרבם (פוקו 1986, 17–19).

לפי פוקו, השיגעון והמסע בים נכרכו יחדיו בתרבות המערבית וייצגו את תשוקת הלא־נודע. הקמפוס, לפי זה, מאפשר חתירה אחר ידע בזכות הדרתו על דרך ההאדרה: ב"מגדל שן" השוכן לצד העיר, לצד החיים ה"ממשיים" הפונקציונליים, מתקיימת הפריבילגיה האינטלקטואלית לתור אחר ידע במנותק מהמציאות שסובבת אותו. כמו שדה התעופה והקניון, הקמפוס הוא ישות תחומה למימוש תשוקות שאינן יכולות לבוא לידי ביטוי מחוצה לה. עצם התיחום של התשוקות במקום מוגדר מאפשר את בקרתן וניסותן באמצעים

הרגולטיביים של חברות הבקרה, כאשר צריכת הידע וייצורו מנותקים מן המציאות היומיומית וההיסטורית של העיר והמדינה. מכאן שהקמפוס משמש מכשיר רגולטיבי ביצור מרחב כלאיים משוכלל המאפשר מראית עין של חירות מחשבה המפוקחת ומוגבלת על ידי ההיגיון הצרכני הגלובלי. הקמפוס במתכונתו המגהסטרוקטורלית בנוי כמסמן של החופש הפוטנציאלי של הסובייקטים בחברה הפוסט-עשייתית, אולם הוא רדוף על ידי הארכיאולוגיה של מרחבי ההדרה הטרומ-מודרניים כפי שתורגמו לחברת הבקרה.²⁵

הביקורת על המגהסטרוקטורה בעולם לא איחרה לבוא והתבטאה במיוחד במרד הסטודנטים ב-1968, כאשר הפכה לסמל של דיכוי קפיטליסטי (Banham 1976, 209; Muthesius 2000, 174–186). כפי שבנהם מציין, אחרי 1968 נותר חלום המגהסטרוקטורה בידיהם של כוחות שמרניים ומוסדות שלטון. מכאן שהבחירה של אדריכלי קמפוס הר הצופים לדבוק ברעיון המגהסטרוקטורה מעידה על התעלמות שאננה מהביקורת החריפה, ועל נכונות להכפיף את המוסד לצרכים סמליים לאומיים שיש להם ביטוי פוליטי מובהק בהקשר הישראלי ולהעדיף על פני הצרכים האזרחיים של העיר והמדינה. שאיפת האוניברסיטה מראשית ימיה לאוטונומיה ממסדית ולחופש אקדמי מגולמת באופן אירוני במבנה המבוצר, שמגן על פוקדיו מפני המציאות הפוליטית שבה הוא נטוע באטימתו אותה בפניהם, וחושף בכך את חולשותיו האקדמיות והפוליטיות. למעשה ההגנה אינה מוכתבת מבפנים אלא מבחוץ, וליתר דיוק, היא מוכתבת על ידי המבט על הקמפוס ממערב העיר, קרי המדינה. החופש שבפנים מוכתב מבחוץ, מוגן על ידיו ומוגבל על ידיו. המבנה אמנם קבוע אולם האתר פעיל ובכל יום עמדתו האמביוולנטית מאוששת מחדש: פוקדי הקמפוס עוברים את הגבול בדרכם אליו, והופכים בעל כורחם ליושבי הסף. אולם בניגוד לדמויות הקצה במשנתו של פוקו, שמסמנות את גבולות החברה ומאיימות על סדריה ועל ודאויותיה, פוקדי הקמפוס אינם רק נתונים לבקרתה אלא מוכלים על ידיה ונהנים מחסותה: הקמפוס מייצר אשליה של אוטונומיה ממסדית, אשליה המשרתת למעשה את צרכיה הפוליטיים של המדינה.

“יושבי ההר” האינטלקטואלים, כפי שהם נצפים ממערב, ממשיכים לחיות את חייהם “המובדלים, המופשטים”, ולשמש “צופים” מן הצד דווקא משום שהם נמצאים בלב ההתרחשויות. ההיפוך האירוני של הביקורת שהוטחה באוניברסיטה העברית בתקופת היישוב קורא לנו לבחון מחדש את הגדרת האוטונומיה האקדמית, תפקידיה ומטרותיה, ולנסח מחדש את מקורות הלגיטימציה שלה בקמפוס הר הצופים ביחס לעיר ולמדינה.

²⁵ להשוואה ראו את דיונה של פליסיטי סקוט בפרויקט של האדריכל ההולנדי רם קולהאס (Rem Koolhaas) משנת 1972 – פרודיה על המגהסטרוקטורה שמתייחסת לחומת ברלין (Scott 2007, 253–261).

ביבליוגרפיה

- אוחנה, דוד, 2001. "הצלב, הסהר והמגן-דוד: האנלוגיה הציונית-צלבנית בשיח הישראלי", עינים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל 11, קריית שדה-בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 486–526.
- אלתוסר, לואי, 2003. על האידאולוגיה, בתרגום אריאלה אזולאי, תל-אביב: רסלינג.
- אפרת, צבי, 2004. הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות, 1973–1948, תל-אביב: מוזיאון תל-אביב לאמנות.
- באומן, זיגמונט, 2002. גלובליזציה: ההיבט האנושי, בתרגום גרשון חזנוב, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ביאליק, חיים נחמן, 1997. "נאומו של ח"נ ביאליק", שאל כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים: מפעל תולדות האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן, מאגנס, עמ' 350–354.
- בליך, בילו, 2003. רעיון, כוונה ומעשה בארכיטקטורה, ירושלים: משרד הביטחון.
- בן-אליהו, אייל, 1994. "הר הצופים", אבי בראלי (עורך), ירושלים החצויה: 1967–1948, ירושלים: המחלקה לחינוך והדרכה, יד בן-צבי, עמ' 198–201.
- גורביץ', זלי, 2007. על המקום, תל-אביב: עם עובד.
- דולב, דיאנה, 1997. "תוכניות האב האדריכליות של האוניברסיטה העברית, 1918–1948", שאל כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים: מפעל תולדות האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן, מאגנס, עמ' 257–280.
- _____, 2005. "מבט פמיניסטי על קמפוס האוניברסיטה העברית על הר הצופים", חגית גור (עורכת), מיליטריזם בחינוך, תל-אביב: כבל, עמ' 187–203.
- _____, 2006. "מגדל השן בקריית הלאום: התוכנית האדריכלית לקמפוס בגבעת רם", זמנים 96 (סתיו): 86–93.
- דלוז, ז'יל, 2004. "פוסט-סקריפטום על חברות הבקרה", בתרגום אריאלה אזולאי, תיאוריה וביקורת 24 (אביב): 235–240.
- דקל-כספי, צופיה, 2005. דוד רוזניק: רטרופקטיבה, תל-אביב: הוצאת הגלריה האוניברסיטאית לאמנות ע"ש גניה שרייבר, הפקולטה לאמנויות ע"ש יולנדה ודוד כ"ץ, אוניברסיטת תל-אביב.
- ויריליו, פול, 2004. "המונולית", בתרגום שרה בליך, סטודיו 57: 35–44.
- _____, 2006. המרחב הביקורתי, בתרגום אורית רוזן, תל-אביב: רסלינג.
- ורמן, יעקב, 1997. "מאחזות גריי היל ל'מגרש האוניברסיטה' בהר הצופים", שאל כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים: מפעל תולדות האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן, מאגנס, עמ' 163–200.
- חבר, חנן, 2007. אל החוף המקווה: הים כתרבות העברית ובספרות העברית המודרנית, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

- כהן, אורי, 2006. *ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה*, תל-אביב: עם עובד.
- כ"ץ, יוסף, 1989. "המפנה ביחסם של אוסישקין וחובבי ציון לפיתוח ירושלים ולהקמת האוניברסיטה העברית לפני מלחמת העולם הראשונה", חגית לבסקי (עורכת), *ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית*, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, המרכז לחקר הציונות והיישוב, האוניברסיטה העברית, עמ' 107–136.
- כרמי, רם, 2001. *אדריכלות לידית*, תל-אביב: משרד הביטחון.
- לבסקי, חגית, 1989. "ועד-הצירים בירושלים", הנ"ל (עורכת), *ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית*, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, המרכז לחקר הציונות והיישוב, האוניברסיטה העברית, עמ' 167–182.
- נאור, מרדכי, צבי צמרת ואבי בראלי, 1994. "החטיבה הירושלמית והקו העירוני", אבי בראלי (עורך), *ירושלים החצויה: 1948–1967*, ירושלים: המחלקה לחינוך והדרכה, יד בן-צבי, עמ' 189–197.
- עומר, דבורה, (1969) 2006. *הרפתקאות עמרי בקיץ 1967: סיפור על רקע מלחמת ששת-הימים*, נתניה: עמיחי.
- עזריהו, מעוז, 1996. "מגדלי מים בנוף הזיכרון: נגבה, יד-מרדכי ובארות יצחק", *קתדרה* 79 (מרס): 160–173.
- פוקו, מישל, 1986. *תולדות השיגעון בעידן התבונה*, בתרגום אהרן אמיר, ירושלים: כתר.
- _____, 2003. *הטרוטופיה*, בתרגום אריאלה אזולאי, תל-אביב: רסלינג.
- פז, יאיר, 1997. "האוניברסיטה העברית בהר הצופים כ'מקדש'", שאול כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), *תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות*, ירושלים: מפעל תולדות האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן, מאגנס, עמ' 281–308.
- קדר, ב"ז (בנימין זאב), 2003. "פתח דבר: הרהורים על נוף והיסטוריה: דברים בטקס הענקת תעודות, אמפיתאטרון הר הצופים, 22 במאי 1997", *מותר* 11: 5–8.
- _____, 2004. "המוטיב הצלבני בשיח הפוליטי הישראלי", *אלפיים* 26: 9–40.
- קמפ, אדריאנה, 2003. "הגבול כפני יאנוס: מרחב ותודעה לאומית בישראל", יהודה שנהב (עורך), *מרחב, אדמה, בית*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 52–83.
- קרויאנקר, דוד, 1991. *אדריכלות בירושלים: הבנייה המודרנית מחוץ לחומות 1948–1990*, ירושלים: כתר.
- _____, 2002. *קריית אדמונד י. ספרא גבעת רם: תכנון ואדריכלות 1953–2002*, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- רגב-ירקוני, הדס, ועופר רגב, 2003. *הגשר אל ההר: שבעים שנה לאגודת השוחרים הישראלית של האוניברסיטה העברית בירושלים*, צור יגאל: אגודת השוחרים הישראלית של האוניברסיטה העברית והוצאת פורת.
- שגב, תום, 2005. 1967. *והארץ שינתה את פניה*, ירושלים: כתר.
- שילה, מרגלית, 1989. "מיפו לירושלים: יחסה של ההסדרות הציונית לירושלים בתקופת העלייה

- השנייה", חגית לבסקי (עורכת), *ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית*, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, המרכז לחקר הציונות והיישוב, האוניברסיטה העברית, עמ' 91–106.
- שפירא, מרדכי, 1997. "האוניברסיטה והעיר: פטריק גרס ותוכנית האב הראשונה לאוניברסיטה העברית, 1919", שאול כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), *תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות*, ירושלים: מפעל תולדות האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן ומאגנס, עמ' 201–233.
- תומרקין, יגאל, 1988. *בניין הארץ, תל-אביב: משרד הביטחון*.
- Augé, Marc, 1995. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, trans. John Howe, London and New York: Verso.
- Ballard, J.G., 1997. "The Ultimate Departure Lounge," in Steven Bode and Jeremy Millar (eds.), *Airport*, London, Rotterdam and Amsterdam: The Photographers' Gallery, The Netherlands Foto Instituut and the Netherlands Design Institute, pp. 118–121.
- Banham, Reyner, 1976. *Megastructure: Urban Futures of the Recent Past*, London: Thames and Hudson.
- Bender, Thomas, 1988. "Afterword," in idem (ed.), *The University and the City: From Medieval Origins to the Present*, New York: Oxford University Press, pp. 290–298.
- Bhabha, Homi K., 1990. "DissemiNation: Time, Narrative and the Margins of Modern Nation," in idem (ed.), *Nation and Narration*, London and New York: Routledge, pp. 291–322.
- Didi-Huberman, Georges, 2003. "History and Image: Has the 'Epistemological Transformation' Taken Place?" in Michael F. Zimmermann (ed.), *The Art Historian: National Traditions and Institutional Practices*, Williamstown, MA: Sterling and Francine Clark Art Institute, pp. 128–143.
- Dolev, Diana, 2004. "Academia and Spatial Control: The Case of the Hebrew University Campus on Mount Scopus, Jerusalem," in Haim Yacobi (ed.), *Constructing a Sense of Place: Architecture and the Zionist Discourse*, Aldershot: Ashgate, pp. 227–246.
- Goren, Arthur A., 1998. "Sanctifying Scopus: Locating the Hebrew University on Mount Scopus," in E. Carlebach, J. M. Efron and D. N. Myers (eds.), *Jewish History and Jewish Memory*, Hanover and London: Brandeis University Press of New England, pp. 330–347.
- Hammel, Eric, 1992. *Six Days in June*, New York and Toronto: Charles Scribner's Sons and Maxwell Macmillan Canada.
- Hirst, Paul, 1997. "The Defence of Places: Fortification as Architecture," *AA Files* 34 (Autumn): 6–17.
- Hetherington, Kevin, 1997. *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Order*, London and New York: Routledge.

- Marin, Louis, 1993. "The Frontiers of Utopia," in Krishan Kumer and Stephen Bann (eds.), *Utopia and the Millennium*, London: Reaktion Books, pp. 7–16.
- McClelland, Charles E., 1988. "To Live for Science: Ideals and Reality at the University of Berlin," in Thomas Bender (ed.), *The University and the City: From Medieval Origins to the Present*, New York: Oxford University Press, pp. 181–197.
- Meron, Theodor, 1968. "The Demilitarization of Mount Scopus: A Regime that Was," *Israel Law Review* 3(4): 501–525.
- Muthesius, Stefan, 2000. *The Postwar University: Utopianist Campus and College*, New Haven: Yale University Press, Paul Mellon Center for Studies in British Art.
- Rotbard, Sharon, 2003. "Wall and Tower," in Rafi Segal and Eyal Weizman (eds.), *A Civilian Occupation: The Politics of Israeli Architecture*, New York and Tel Aviv: Verso and Babel, pp. 39–56.
- Scott, Felicity, 2007. *Architecture or Techno-Utopia: Politics after Modernism*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Shachar, Arie, 1998. "The Hebrew University of Jerusalem: Earthly Planning in a Heavenly City," in Herman Van Der Wusten (ed.), *The Urban University and Its Identity: Roots, Locations, Roles*, Dordrecht, Boston and London: Kluwer Academic Publishers, pp. 61–70.
- Woods, Shadrach, 1969. "The Educational Bazaar," *Harvard Educational Review* 39, 4 (Fall): 116–125.